

Anna Wierzbicka

"Синтаксический строй
стихотворных произведений
Пушкина", Н. С. Поспелов, Москва
1960, Издательство Академии Наук
СССР, s. 247, 3 nlb. : [recenzja]

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce
literatury polskiej 53/1, 319-323

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Н. С. Поспелов, СИНТАКСИЧЕСКИЙ СТРОЙ СТИХОТВОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПУШКИНА. Москва 1960. Издательство Академии Наук СССР, s. 247, 3 nlb.

Nikołaj Siemionowicz Pospiełow — to znany moskiewski syntaktolog starszego pokolenia, jeden ze współautorów akademickiej gramatyki języka rosyjskiego, autor szeregu studiów z zakresu składni współczesnego języka rosyjskiego¹. W roku 1943 Pospiełow przedstawił w Uniwersytecie Moskiewskim pracę kandydacką pt. *Синтаксический строй поэмы Пушкина „Медный Всадник”* recenzowaną bardzo przychylnie przez Borysa Tomaszewskiego². Rozwinięciem owej rozprawy jest właśnie omawiana książka. Stanowi ona w pewnym sensie syntezę prac uczonego, zarazem jednak jest w znacznej mierze syntezą pewnej gałęzi nauki rosyjskiej. Tak wnikliwa i wyczerpująca analiza składni poetyckiej Puszkina, jaką daje Pospiełow, możliwa była tylko dzięki wielkiej tradycji nauki rosyjskiej w zakresie badań nad wierszem, nad składnią poetycką, nad językiem i wierszem Puszkina w szczególności. Książka Pospielowa stanowi twórczą kontynuację badań Tomaszewskiego, któremu jest dedykowana, Grigorija Winokura, Jurija Tynianowa, Osipa Brika, Wiktora Żirmunskiego, Borysa Ejchenbauma, Wiktora Winogradowa i innych.

Książka składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy z nich, teoretyczny, zawiera charakterystykę najważniejszych elementów, decydujących o swoistości budowy składniowej wiersza. Pozostałe trzy rozdziały stanowią zastosowanie założeń teoretycznych — omówionych w pierwszym — do analizy składni poetyckiej Puszkina, w jego utworach astroficznych, stroficznych i „substroficznych” (według terminologii autora).

Pospiełow wychodzi z założenia, że specyfika składni wiersza nie polega bynajmniej na deformowaniu zwykłej składni prozaicznej przez rytm, jako czynnik w stosunku do niej zewnętrzny. „Składnia języka wierszowego jest zawsze jedna, jest to składnia *sui generis*, i wiersz nie deformuje gotowej mowy prozaicznej, ale formuje mowę w sposób specjalny nie tylko pod względem rytmicznym, lecz i syntaktycznym” (s. 5).

Za Tomaszewskim Pospiełow stwierdza, że składnia wiersza może być — i na ogół jest — bardziej złożona od prozaicznej. Przepisany bez uwzględnienia rozczłonkowania na wersy fragment *Jeździec miedzianego*, z szykiem zmienionym z inwersyjnego na zwykły, okazuje się strukturą ciężką, nie spotykaną w prozie. Wiersz znacznie łatwiej znosi złożoność budowy składniowej dlatego, że mowa wierszowa, zwłaszcza stroficzna, wytwarza dodatkową więź wewnętrzną między zdaniami, łączy je w ściślejsze jednostki składniowo-rytmiczne niż to ma miejsce w prozie. Środkiem powiązania zdań w większe, bardziej złożone grupy jest przede wszystkim powtórzenie i paralelizm składniowy. Oprócz tych zjawisk, dobrze znanych, trzeba, według Pospielowa, wziąć pod uwagę przy rozpatrywaniu

¹ Zob. m. in.: 1) *Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры*. „Доклады и Сообщения Института Русского Языка”, 1948, z. 2. — 2) *Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке*. „Ученые Записки МТЧ”, 1948, z. 137. Труды Кафедры Русского Языка. — 3) *Прямое и относительное употребление форм настоящего и будущего времени в современном русском языке*. W książce zbiorowej: *Исследования по грамматике русского литературного языка. Сборник статей*. Москва 1955.

² *Отзыв Б. В. Томашевского о диссертации Н. С. Поспелова. 18 июня 1943 г.* [Maszynopis] Библиотека Института Русского Языка АН СССР.

składniowego uformowania wiersza cały szereg innych, nie mniej istotnych czynników, jak:

„1) jedność i ścisłość linijki wierszowej, powodujące kondensację związków składniowych w zdaniach wchodzących w wersy; 2) osłabienie związków składniowych przy przejściu z jednego wersu do drugiego i powstawanie związków składniowych »w pionie« w wersach stycznych i rymujących się; 3) szerokie użycie konstrukcji przyłączających i innych sposobów kompozycyjno-składniowego rozczłonkowania tekstów wierszowych; 4) rola inwersji i różnych sposobów rymowania dla składniowego uformowania mowy wierszowej; 5) funkcja składniowa przerzutni w budowie złożonych całości syntaktycznych; 6) specyficzny charakter powiązania wersów w grupy składniowe w astroficznych, stroficznych i przejściowych pod względem stroficzności formach mowy wierszowej” (s. 9).

W ciekawy sposób rozwija Pospiełow wprowadzone przez Tynianowa pojęcie ścisłości wersu i ukazuje rolę składniową tej ścisłości. I tak sąsiedztwo podmiotu i orzeczenia w jednej linijce wierszowej może zespalać je w jedną syntagmę, usuwając intonacyjne rozczłonkowanie wewnętrzne zdania i tym samym zamieniając zdanie dwuczłonowe w jednoczłonowe. Podobnie wewnętrzną pauzę składniową może tracić zawarte w jednym wersie zdanie złożone, które staje się w ten sposób intonacyjnie nierozczłonkowanym.

Omawiając sprawę osłabiania się związków składniowych przy przejściu od jednego wersu do drugiego, Pospiełow zwraca uwagę na wynikające stąd ostrzejsze rozgraniczenie części całości składniowej i silniejszą więź między początkowymi wyrazami wersów sąsiednich, przypominając przy tym i ilustrując ciekawymi przykładami wprowadzone przez Tomaszewskiego pojęcie „dwuwymiarowości” wiersza.

Wiele uwagi poświęca Pospiełow funkcji składniowo-kompozycyjnej konstrukcji ze spójnikami przyłączającymi (analizowanymi również przez Winokura i Winogradowa). Spójniki te rozpoczynają często wers lub dwuwiersz zamykający całą złożoną grupę syntaktyczną, a zarazem cały ustęp. Spójnik może uzyskać znaczenie przyłączające nawet wtedy, gdy łączy dwa człony zdania złożonego współrzędnie — w wyniku rytmicznego rozerwania tych dwóch członów (np. „Редеем мгла ненастной ночи, и бледный день уж насмаёт”). Zdaniem Pospiełowa — a jest to niewątpliwie zdanie słuszne — „mowa wierszowa ma tendencję do niwelowania funkcji składniowej spójników, ponieważ rytmiczne przeplatanie się linijek wierszowych może kompensować słabość więzi składniowej między zdaniami” (s. 17). Podobnie znacznie mniej „obowiązujący”, bardziej umowny charakter ma w mowie wierszowej interpunkcja. Pospiełow cytuje dla ilustracji fragment z *Jeźdźca miedzianego*, w którym rytmiczna intonacja końca wersu wchłania wyjaśniającą intonację dwukropka.

Znaczną rolę w budowie złożonych całości syntaktycznych grają, zdaniem Pospiełowa, inwersje, które modelują wyrazistość mowy wierszowej, tworząc bardziej ostre granice między elementami grup składniowych.

Bardzo ważnym czynnikiem organizującym całości syntaktyczne jest rym. Pospiełow ustala interesujące zależności między rodzajem rymowania a typem budowy składniowej. Funkcja składniowa rymów stycznych występuje szczególnie jasno w rymujących się dwuwierszach — stanowią one bardzo często jedno zdanie proste lub złożone. Rymy krzyżowane są podstawowym środkiem budowania dłuższych zdań rozwiniętych z członami jednorodnymi, różnych typów zdania złożonego lub ścisłego zespolenia grupy zdań niezależnych. Czterowiersze z rymami krzyżowanymi dają szerokie możliwości wyrażenia składniowego parale-

lizmu i symetrii między częściami, z których każda zajmuje dwa sąsiednie nie rymujące się wersy.

Szczególnie dużo miejsca poświęca Pospiełow sprawie przerzutni. Polemizując z wieloma badaczami, którzy jej istotę upatrywali w „niezgodzie” między rytmem a składnią, twierdzi on, że zasadniczą funkcją przerzutni jest wiązanie oddzielnych zdań, wchodzących w skład złożonych całości syntaktycznych. „W kontekście mowy wierszowo-poetyckiej syntaktyczne znaczenie enjambement polega na tym, że powstając na granicy między dwoma zdaniem, daje ono możliwość lepszego wiązania zdań w obrębie wypowiedzi, ponieważ dzięki przerzutni koniec jednej myśli i początek drugiej mieszczą się w jednej linijce wierszowej, a tym samym ustala się więź syntaktyczna między zdaniem wyrażającymi te myśli w obrębie wypowiedzi” (s. 30). Ta funkcja przerzutni jest szczególnie wyraźna w wypadkach, kiedy kilka przerzutni w sąsiednich wersach spaja w jedną złożoną całość syntaktyczną kilka zdań rozdzielonych kropkami. Wskutek ścisłości wersu i występowania przerzutni — zdania te są przyjmowane przez czytelnika jako jednorodne elementy jednego wypowiedzenia.

Omawiając różnicę między budową składniową wierszy stroficznych i astroficznych, Pospiełow zwraca uwagę na znaczną złożoność struktury syntaktycznej strofy. Wiele uwagi poświęca autor wierszowi o charakterze przejściowym pod względem stroficzności, jak *Połtawa* Puszkina. „Wzajemne oddziaływanie składni i rytmu w substroficznych formach utworów poetyckich występuje w postaci szczególnie złożonej, ponieważ w wierszach o takiej przejściowej strukturze budowa składniowa utworu »współgra« i ze ściśle metrycznymi elementami stroficzności, i z bardziej wolnym rytmem astroficznego łączenia wersów w grupy wersowe” (s. 40).

Drugi rozdział książki poświęcony jest analizie budowy składniowej astroficznych utworów Puszkina. W rozdziale tym w pełni ukazuje się przydatność narzędzi analizy, wypracowanych w rozdziale teoretycznym. Na materiale *Rustana i Ludmiły*, *Jeńca kaukaskiego*, *Wadima* i *Braci rozbójników*, *Fontanny Bachczysaraju* i *Cyganów* pokazuje Pospiełow rozwój Puszkiniowskiej techniki w konstruowaniu złożonych całości syntaktycznych. Stwierdziwszy rosnącą u Puszkina tendencję do wyraźnego rozcłonkowania tekstu na ustępy ograniczone tematycznie i do ścisłego wiązania zdań wewnątrz ustępów w złożone całości syntaktyczne, badacz w sposób subtelny i wnikliwy analizuje na konkretnych przykładach funkcje składniowo-kompozycyjne przerzutni, konstrukcji przyłączających, a zwłaszcza form czasownikowych o różnych znaczeniach czasowych. Ta część analizy Pospiełowa, poświęcona konstrukcyjnej roli czasowników, wykazująca, jak określone sposoby wyrażania form czasu w orzeczeniach służą do odgraniczania złożonych całości syntaktycznych wewnątrz ustępów, a nawet do odgraniczania oddzielnych ustępów, jest zresztą szczególnie cenna.

Oprócz techniki składniowo-kompozycyjnego rozcłonkowania tekstu uwagę autora zwraca wzrastające zbliżenie narracji autorskiej do mowy potocznej oraz wzrost roli monologicznej i dialogicznej mowy bohaterów.

W trzecim rozdziale książki autor podejmuje niejednokrotnie poruszany temat budowy składniowej strofy „onieginskiej”. W odróżnieniu od swoich poprzedników Pospiełow opiera sądy na ten interesujący temat na żmudnej, drobiazowej analizie tekstu poematu. Ta analiza — rozdział po rozdziale, strofa po strofie, zdanie po zdaniu — zajmuje ponad третią część książki. Badaczka interesuje przede wszystkim jedno zagadnienie: stosunek budowy składniowej do metrycznego rozcłonkowania strofy. Wartość tej analizy podnosi szczególnie fakt, że oparto ją na tekstach rękopisów Puszkina i że interpunkcję rękopisów

wzięto za podstawę wniosków. Z końcowych podliczeń autora wynika bezspornie, że we wszystkich częściach poematu przeważa zdecydowanie symetryczny typ budowy strof. Szczególnie interesujący jest stwierdzony przez Pospiełowa fakt stopniowego zmniejszania się w kolejnych częściach utworu liczby wypadków pełnej symetrii (pełnej zgodności syntaktycznego i metrycznego rozczłonkowania strofy).

Wreszcie czwarty, ostatni rozdział książki — to wnikliwa analiza struktury składniowej *Jeźdźca miedzianego*, dokonywana szczególnie pod kątem zagadnienia budowy złożonych całości syntaktycznych, stanowiąca zarazem obszerny komentarz syntaktyczny do całego tekstu poematu.

Analiza składniowa Pospiełowa budzi podziw swoją wyjątkową dociekliwością i subtelnością. Taki typ badań wymaga bardzo precyzyjnych narzędzi. Pospiełow narzędzia takie posiada — jest to zasługa bardzo zaawansowanego stanu badań w dziedzinie rosyjskiej gramatyki opisowej. I tak np. precyzyjna analiza funkcji składniowo-kompozycyjnych form czasownikowych o różnych znaczeniach czasowych (i modalnych) nie byłaby możliwa, gdyby autor posługiwał się tylko pojęciami czasu teraźniejszego, przyszłego i przeszłego oraz aspektu dokonanego i niedokonanego (a są to jedyne pojęcia z tego zakresu, przyjęte przez tradycję gramatyki polskiej). Pospiełow stosuje w swej analizie m. in. również rozróżnienie znaczenia aorystycznego i perfektywnego w aspekcie dokonanym, a także znaczenia opowiadającego (повествовательного), opisującego (описательного) i przedstawiającego (изобразительного) w czasie teraźniejszym. Autorstwo tego ostatniego rozróżnienia należy zresztą do samego Pospiełowa³.

W książce o budowie składniowej wierszy Puszkina Pospiełow dowiódł przydatności wyróżnionych przez siebie pojęć dla analizy stylistycznej.

Pewną wątpliwość budzą w książce Pospiełowa te miejsca, w których autor opiera swoje sądy nie na ścisłej analizie, ale na swoim wyczuciu czy intuicji czytelniczej. Tak jest np. z interesującą sprawą ścisłości wersu. „Tak, w tekście poematu *Jeździec miedziany* zdanie złożone »Вот место, где их дом родной« nie wychodzące poza obręb jednego wersu, okazuje się intonacyjnie nierozczłonkowanym” (s. 11) — pisze autor, lub wcześniej: „Tak na przykład w początkowym wersie dwudziestej strofy pierwszego rozdziału *Eugeniusza Oniegina* »Теперь уж полон; ложи блещут« podmiot i orzeczenie w obu zdaniach okazują się nie rozczłonkowane pauzą syntaktyczną” (s. 11). Intuicyjnie wypada się w pełni zgodzić ze zdaniem autora, jednakże intuicja to jeszcze nie zrozumienie. Wydaje się, że autorowi zabrakło w takich wypadkach jakiegoś narzędzia badawczego i ostatecznie kroku nie udało mu się w analizie postawić.

Drobiazgowa analiza Pospiełowa budzi również i inną wątpliwość. Można by jej mianowicie postawić zarzut, że w niektórych miejscach zaczyna się stać celem sama w sobie. Zastrzeżenie wywołuje tutaj przede wszystkim rozdział poświęcony strofie *Eugeniusza Oniegina*. W rozdziale tym autor zajmuje się szczególnie jednym zagadnieniem: stosunkiem syntaktycznego i metrycznego rozczłonkowania tekstu. Wielostronicową analizę podsumowuje końcowa tabela, która — na dobrą sprawę — wystarczyłaby jako podstawa do zamykających rozdział wniosków. Nasuwa się więc wątpliwość, czy zamieszczenie w książce tej obszernej analizy w całości było w pełni celowe i czy nie wystarczyłaby analiza kilku przykładów, tabela i wnioski.

Wnioski te są zresztą bardzo powściągliwe. Autor, tak sumiennie zbadawszy składnię utworu, cofnął się właściwie przed zinterpretowaniem osiągniętych wy-

³ Zob. *Прямое и относительное употребление форм настоящего и будущего времени в современном русском языке.*

ników. A wyniki te na pewno mogłyby stać się podstawą dla całego szeregu ważnych, interesujących sądów na temat twórczości Puszkina. Autor pozostawił to innym badaczom, dostarczając im tylko podstawy materiałowej i nawet nie formułując pytań, jakie jego wnioski nasuwają (to ostatnie zastrzeżenie odnosi się zresztą i do innych rozdziałów książki).

Pytania te są głównie natury historycznoliterackiej, np.: dlaczego w kolejnych rozdziałach *Eugeniusza Oniegina* maleje stopniowo liczba wypadków pełnej zgodności składniowo-metrycznej? Czy omówiona technika konstruowania złożonych całości syntaktycznych jest indywidualną cechą warsztatu poetyckiego Puszkina? Jaki jest stosunek zasad składniowo-kompozycyjnych, na których został oparty *Jeździec miedziany*, do praktyki Byrona? Czy nie jest to technika ogólno-romantyczna? Pytania takie można by oczywiście mnożyć. Trudno mieć do autora pretensję, że na nie wszystkie nie odpowiedział, ale to, że ich w ogóle nie postawił, jest jednak pewnym brakiem książki.

Zagadnieniem budowy złożonych całości syntaktycznych interesował się Zenon Klemensiewicz. W artykule *Znamienna struktura syntaktyczna „Pana Tadeusza”*⁴ stwierdza on wyjątkowo częste występowanie w tym utworze rozbudowanych wypowiedzeń wewnętrznie nawiązanych (które nie są niczym innym niż Pospiełowska złożona całość syntaktyczna) i próbuje odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu jest to struktura tradycyjna, a w jakim — swoista dla Mickiewicza, stara się ustalić jej genezę i funkcje. Oczywiście w małym artykule nie można zanalizować zjawiska tak gruntownie jak w obszernej książce; toteż trudno się dziwić, że analiza Klemensiewicza nie odznacza się taką szczegółowością, jaka charakteryzuje książkę Pospiełowa. Jednak dążność do zinterpretowania stwierdzonego zjawiska, próba wyciągnięcia z niego pełnych wniosków, jest niewątpliwym plusem artykułu. Brak takiej próby interpretacji w książce Pospiełowa, która daje przecież znacznie większą podstawę do wniosków, musi budzić u czytelnika pewne uczucie zawodu.

Mimo tych zastrzeżeń jest to niewątpliwie pozycja naukowa bardzo cenna i pouczająca. Szczególnie wartościowe jest w niej umiejętne zespolenie analizy tematycznej, wersologicznej i syntaktycznej. Tylko połączenie tych różnych punktów widzenia pozwala autorowi na tak wnikliwe wejrzenie w Puszkiniowską technikę kompozycyjną. Wypracowaną przez Pospiełowa metodę warto z pewnością stosować w badaniach nad innymi utworami poetyckimi. Wydaje się, że w zakresie poezji polskiej szczególnie cenne byłoby jej zastosowanie do analizy utworów takich, jak *Grażyna* czy *Konrad Wallenrod*, być może i do innych romantycznych powieści poetyckich. Możliwe np., że zbadanie *Grażyny* metodą Pospiełowa, w płaszczyźnie składni, rymu, rytmu i treści zarazem, rzuciłoby nowe światło na nie w pełni zbadaną dotychczas sprawę jej kompozycji. Kompozycja ta opiera się, jak się wydaje, właśnie na konstruowaniu złożonych całości syntaktycznych (ewentualnie ich zespołów), wyodrębnionych graficznie, spójnych swoistymi układami rymowymi, odgraniczonych przy pomocy całego szeregu analizowanych przez Pospiełowa środków składniowo-rytmicznych. Jest to niewątpliwie sprawa warta zbadania.

Синтаксический строй стихотворных произведений Пушкина należy więc do tych książek, które otwierają przed badaczami poezji nowe, szerokie perspektywy.

Anna Wierzbicka

⁴ Z. Klemensiewicz, *Znamienna struktura syntaktyczna „Pana Tadeusza”*. „Język Polski”, 1955, z. 5.